

TIJDSCHRIFT VOOR EMPIRISCHE FILOSOFIE
JAARGANG 6, 2005, NUMMER 2

KNAW-dossier

- 3 De toekomst van de filosofie. Inleiding bij het dossier
- 7 ▶ ANNEMARIE MOL
Wijsgerig onderzoek en het leven met verschillen
- 12 ▶ HANS RADDER
Welke toekomst voor het filosofisch onderzoek?
- 18 ▶ RENÉ BOOMKENS
Weg wijsbegeerte?
- 25 ▶ MAARTEN DOORMAN
Gewogen en te licht. Over filosofie in Nederland
- 29 ▶ ERNST-OTTO ONNASCH
Wegen in de wijsbegeerte. Overwegingen bij een KNAW-advies over de toekomst en perspectieven van de filosofie in Nederland met een pleidooi voor spruitjesfilosofie
- 35 ▶ MACHIEL KARSKENS
De liberopositie van de filosofie. Bespreking van het KNAW-rapport

Artikelen

- 47 ▶ BRUNO LATOUR
Van Realpolitik naar Dingpolitik. Over publieke dingen en de res publica
- 62 ▶ WIM DUBBINK EN ERIK VAN ZADELHOFF
De legitimiteit van het natuurbeleid van LNV

Review

- 84 ▶ LIESBETH NOORDEGRAAF-EELENS EN WILLEM SCHINKEL
De in-spirerende ruimte van Peter Sloterdijk
Review van: P. SLOTERDIJK (1998); Sferen I. Blasch; P. SLOTERDIJK (1999); Sferen II. Globen; P. SLOTERDIJK (2004)
Sferen III. Schäume en S. VAN TUINEN (2004); Sloterdijk. Binnenstebuiten denken

Recensies

- 94 ▶ AMADE M'CHAREK
Kiezen of delen. Hormonale anticonceptiva, nu ook voor hem?
Recensie van: NELLY OUDSHOORN (2003); *The male pill. A biography of a technology in the making*
- 99 ▶ GIJS VAN OENEN
Bestrafen of bijleggen? Eerherstel voor het herstelrecht
Recensie van: BAS VAN STOKKOM (red.) (2004); *Straf en herstel. Ethische reflecties over sanctiedoelinden*
- 104 ▶ DIRK HAEN
Niets is vanzelfsprekend
Recensie van: BRUNO LATOUR *Politics of nature. How to bring the sciences into democracy*

109 Personalia

112 Abstracts

Dit is een ingekorte versie van de inleiding van de catalogus *Making things public. Atmospheres of democracy* onder redactie van Bruno Latour en Peter Weibel (Cambridge, MIT Press 2005). Dit boek verschijnt ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling, samengesteld door Bruno Latour en Peter Weibel, die van 19 maart tot 6 augustus 2005 te zien is in het Zentrum für Kunst und Medientechnologie (ZKM) te Karlsruhe, Duitsland.

BRUNO LATOUR*

Van Realpolitik naar Dingpolitik

Over publieke dingen en de res publica

'De adjudant zei dat jongens zoals ik ons bevinden "in wat we een op realiteit gestoelde gemeenschap noemen", welke hij definieerde als mensen die "geloven dat oplossingen voortkomen uit een grondige studie van een waarneembare werkelijkheid". Ik knikte en mompelde iets over verlichtingsidealen en empirisme. Hij onderbrak me. "Zo zit de wereld niet meer in elkaar", vervolgde hij. "We zijn nu een wereldrijk en in wat we doen, scheppen we onze eigen realiteit. En terwijl jij die werkelijkheid bestudeert – grondig, ongetwijfeld – doen we nog meer, scheppen we nieuwe werkelijkheden, die je ook weer kunt bestuderen, en zo zullen de zaken verlopen. Wij maken de geschiedenis ... en jul-lie, jullie allemaal rest niets anders dan te bestuderen wat wij doen."¹

Sommige conjuncties van planeten zijn volgens astrologen zo onheilspellend dat het veiliger lijkt thuis in bed te blijven totdat de hemel met een gunstigere boodschap komt. Dat geldt waarschijnlijk ook voor politieke conjuncties. Die zijn op dit ogenblik zo hopeloos dat het verstandig lijkt je zo ver mogelijk van alle politiek te houden totdat de huidige lichting leiders, terroristen, commentatoren en paljassen die op het publieke toneel rondparaderen het veld ruimen.

40

Astrologie is echter net zo'n hachelijke kunde als politicologie: achter de snode conjuncties van onfortuinlijke sterren kunnen veel minder duidelijke patronen het overdenken waard zijn. Nu het politieke tij tot deze wanhoop aanzet, lijkt het tijd geworden om onze aandacht te richten op andere manieren om naar publieke aangelegenheden te kijken. En 'aangelegenheden' of 'zaken' zijn precies wat centraal gesteld moet worden. Publieke zaken ja, maar hoe?

Krisis 2005 | 2

Terwijl het Duitse Reich ons twee wereldoorlogen heeft opgeleverd, heeft de Duitse taal ons het woord *Realpolitik* gebracht om een positieve, materialistische, no-nonsense, puur op invloed gerichte en op feitelijke zaken gebaseerde aanpak van kale machtsrelaties aan te duiden. Hoewel deze realiteit ten tijde van Bismarck een welkome afwisse-

ling leek op de wrede vormen van idealisme die zij moest vervangen, komt zij ons nu als zeer onrealistisch voor. In het algemeen zou een oproep tot 'realisme' in de politiek niet zonder vrees en beven gedaan mogen worden. Het mooie woord 'realiteit' is vervloekt door de te grote hoeveelheid misdaden die in naam ervan zijn gepleegd.

Wat is de res van Respublica?

Met het Duitse neologisme Dingpolitiek willen we een riskante en tentatieve serie van experimenten aanduiden en daarmee peilen wat het voor het politieke denken betekent om de 'dingen' om te keren en iets realistischer te worden dan tot dusver geprobeerd is. Enkele jaren geleden hebben informatici de fantastische uitdrukking 'objectgeoriënteerde' software bedacht voor een nieuwe manier om hun computers te programmeren. We willen deze metafoor gebruiken om de vraag te stellen: 'Hoe zou een objectgeoriënteerde democratie eruitzien?'

De algemene hypothese is zo eenvoudig dat ze misschien triviaal klinkt – maar trivialiteit is misschien wel onderdeel van wat nodig is om een politieke realist te worden. We zijn wellicht meer met elkaar verbonden door onze bezorgdheden, door onze zaken van zorg, de dingen die ons aan het hart gaan, dan door welke andere verzameling waarden, meningen, standpunten en principes dan ook. Het experiment is beslist eenvoudig op te zetten. Loop in gedachten enkele willekeurige hedendaagse problemen langs: de toetreding van Turkije tot de Europese Unie, de islamitische hoofddoek in Frankrijk, de verspreiding van genetisch gemodificeerde organismen in Brazilië, de vervuiling van een rivier dicht bij huis, het smelten van de Groenlandse gletsjers, de verminderde opbrengst van je pensioenfonds, de sluiting van de fabriek waar je dochter werkt, de reparaties aan je woning, het stijgen en dalen van je beursopties, de recente onthoofdingen door fanatici in Falluja, de laatste Amerikaanse verkiezingen. Elk van deze zaken braakt een eigen reeks aan uiteenlopende passies, verontwaardigingen en meningen uit, evenals een eigen verzameling van belanghebbende partijen met hun eigen manieren om hun partijdige voornemens te verwerkelijken.

Het is duidelijk dat elk object – elke kwestie, elke zaak – een verschillend patroon van emoties en verstoringen, van meningsverschillen en overeenstemmingen voortbrengt. Er mag dan wel geen continuïteit en geen samenhang in onze meningen zitten, er is wel degelijk sprake van een verborgen continuïteit en samenhang in de zaken waar we aan gehecht zijn. Elk object vergaart een verschillende verzameling van relevante partijen om zich heen. Elk object brengt nieuwe gelegenheden om het met elkaar danig oneens te zijn. Elk object verschaft ook nieuwe manieren om overeenstemming te bereiken zonder het over veel andere dingen eens te hoeven zijn. Met andere woorden, objecten – beschouwd als evenzoveel problemen – verbinden ons met elkaar op een manier die een publieke ruimte in kaart brengt die radicaal verschilt van wat doorgaans onder 'de politiek' wordt verstaan.

Het is niet onredelijk om te zeggen dat de politieke filosofie vaak het slachtoffer is geweest van een sterke neiging tot objectvermijding. Van Hobbes tot Rawls, van

Rousseau tot Habermas zijn er vele procedures bedacht om de relevante partijen te verenigen, hen te machtigen om een contract te sluiten, hun mate van representativiteit vast te stellen, de voorwaarden voor het ideale gesprek te ontdekken, de legitieme manier vast te stellen om een debat te besluiten, de goede grondwet te schrijven. Maar wanneer het aankomt op wat er op het spel staat, namelijk het object van zorg dat hen verenigt, blijft het volledig stil. Vreemd genoeg zwijgt de politicologie precies op het moment dat objecten van zorg ter sprake zouden moeten worden gebracht in alle talen. In tegenstelling tot wat de krachtige etymologie van het door politicologen zo geliefde woord zou moeten impliceren, lijkt hun *Respublica* niet beladen met al te veel dingen. Procedures voor autorisatie en legitimatie zijn belangrijk, maar het is slechts de helft van wat nodig is om te verenigen. De andere helft ligt besloten in de onderwerpen zelf, in de aangelegenheden waar iets aan gelegen is, in de *res* die een publiek om zich heen vormen. Zij moeten gerepresenteerd, geautoriseerd, gelegiti-meerd worden en gewicht krijgen in de relevante bijeenkomst.

Wat wij een 'objectgeoriënteerde democratie' noemen, probeert deze eenzijdigheid binnen een groot deel van de politieke filosofie recht te zetten door twee verschillende betekenissen van het woord representatie samen te voegen die in de theorie altijd gescheiden zijn gehouden, hoewel ze in de praktijk wel altijd vermengd zijn geweest. De eerste betekenis, bekend binnen rechtswetenschappen en politicologie, duidt de manieren aan om de gerechtigde mensen rond een zaak te verzamelen. In dit geval is een representatie getrouw als de juiste procedures gevolgd zijn. De tweede betekenis, bekend in wetenschap en technologie, presenteert, of beter, representeert wat het object in kwestie betekent voor de ogen en oren van hen die hierom verzameld zijn. In dit geval wordt een representatie goedgevonden als de zaken accuraat zijn weergegeven. Realisme houdt in dat beide aspecten van representatie evenveel aandacht krijgen. Het eerste aspect schetst een plaats, soms een cirkel, die een bijeenkomst, assemblee, samenkomst, vergadering, raad genoemd kan worden. Het tweede aspect brengt op deze nieuwgeschapen *locus* een onderwerp binnen, een punt van zorg, een zaak, een *topos*. Maar deze twee moeten samengenomen worden: Wie moet er betrokken zijn? Wat moet er worden beschouwd?

Toen Thomas Hobbes zijn graveur instructies gaf om de beroemde titelprent van *Leviathan* te schetsen, waren zijn gedachten vol van de optische metaforen en illusieapparaten die hij op zijn reizen door Europa gezien had.² Een derde betekenis van dit ambigue en alomtegenwoordige woord 'representatie', die voor kunstenaars het meest bekend is, was nodig om het probleem van de samenstelling van het staatslichaam, de *Bodypolitik*, op te lossen, ditmaal visueel. Tot op heden is dat een puzzel gebleven: hoe, en met welk medium, representeer je de plaatsen waar mensen samenkomen om de zaken die hen bezighouden te bespreken? Dat is precies het probleem dat we hier op willen lossen. Shapin en Schaffler hebben Hobbes' probleem misschien op een meer sprekende wijze naar voren gebracht toen zij dit monster opnieuw tekenden voor de titelprent van hun boek, met in zijn rechterarm geen bisschopsstaf maar Boyles luchtpomp.³ Vanaf dit moment moet het zoveel rekening gehouden worden

met de machten van de wetenschap: hoe komen zij bijeen, en over welke zaken van zorg buigen zij zich?

Maar naast de visuele puzzel van het assembleren van samengestelde lichamen, zou ons een andere puzzel in die gravures op moeten vallen. In een oogopslag is te zien dat de *Bodypolitik* niet alleen uit mensen bestaat! Deze mensen staan bol van dingen: kleding, een immens zwaard, enorme kastelen, grote akkers, kronen, schepen, steden en een enorm complexe technologie van samenkomen, vergaderen, samenwonen, vergroten en verkleinen, concentreren. In aanvulling op de menigte van kleine mensen op het gekroonde hoofd van de Leviathan wemelt het van de objecten.

Het overladen zijn met objecten die desalniettemin niet werkelijk geïntegreerd zijn in onze definitie van politiek, is nog sprekender verbeeld in de beroemde fresco van Lorenzetti in het stadhuis van Siena.⁴ Vele geleerden hebben voor ons de complexe betekenis ontcijferd van de emblemen die het Goede en het Slechte Bestuur representeren en hun complexe genealogie getraceerd. Maar wat het moderne oog het meest opvalt is de overvloedige aanwezigheid van steden, landschappen, dieren, handelaren, dansers en de alomtegenwoordigheid waarmee licht en ruimte zijn weergegeven. Het Slechte Bestuur wordt niet simpelweg verbeeld door de duivelse figuur van *Discordia*, maar ook door het donkere licht, de vernielde stad, het verwoeste landschap en de stikkende mensen. Het Goede Bestuur wordt niet eenvoudigweg gepersonifieerd door de verscheidene emblemen van *Deugdzaamheid* en *Concordia*, maar ook door de transparantie van licht, de goed onderhouden bouwwerken en landschappen, de verscheidenheid aan dieren, het gemak van de handelsrelaties en de bloeiende kunsten. Het fresco is veel meer dan simpelweg een decor voor de symbolen: het eist dat wij onze aandacht vestigen op een subtiele ecologie van Goed en Slecht Bestuur. Moderne bezoekers, afgestemd op nieuwe problemen als luchtvervuiling, door smog vertroebeld zonlicht, verwoeste ecosystemen, vernietigde bouwwerken, afgedankte industrie en ontheemde bedrijfstakken, zijn er klaar voor om in hun definitie van politiek een geheel nieuwe, met dingen gevulde ecologie op te nemen.⁵ Waar heeft de politieke filosofie haar verstrooide blik op gericht, terwijl er zoveel objecten recht voor haar neus werden gelegd?

Een nieuwe eloquentie

Twee portretteringen zullen ons helpen onze aandacht te richten op die drukke plaatsen waar ladingen spullen blijken te zijn gepropt in de lege arena's, waar naakte mensen hadden moeten staan om samen te komen en eenvoudigweg te praten.

De eerste is een fabel van Peter Sloterdijk.⁶ Hij bedacht dat de U.S. Air Force een opblaasbaar parlement aan zijn uitrusting zou moeten toevoegen dat achter het front zou kunnen worden gedropt, vlak nadat de bevrijdende troepen van het Goede de krachten van het Kwaad verslagen hadden. Na de landing ontvouwt dit parlement zich en blaast het zichzelf op, net als je reddingsvest wanneer je in het water valt. Klaar om binnen te gaan en plaats te nemen, je vinger nog rood van de onuitwisbare inkt die bewijst dat je aan je stemplicht hebt voldaan, wordt zo Instant Democratie gele-

verd! De boodschap van deze gelijkenis is eenvoudig te begrijpen. Je een parlement voorstellen zonder het materiële pakket van complexe instrumenten, 'airco'pompen, lokale ecologische eisen, materiële infrastructuur en diep ingesleten gewoonten is even belachelijk als het droppen van een dergelijk opblaasbaar parlement midden boven Irak. Diep doordringen tot een objectgeoriënteerde democratie, daarentegen, houdt in dat onderzocht wordt welke materiële voorwaarden nodig zijn om de lucht weer adembaar te maken.

De tweede portrettering is angstaanjagend: de inmiddels beruchte toespraak die oud-minister Colin Powell op 5 februari 2003 voor de Verenigde Naties hield over het ondubbelzinnige en onbetwistbare feit dat Irak massavernietigingswapens bezat.⁷ Zonder twijfel was de eerste helft van de representatie – namelijk de vergadering van gerechtigde sprekers en toehoorders – prima in orde. Allen die aan de hoofdzervormige tafel van de VN-veiligheidsraad zaten hadden het recht daar te zijn. Dit gaat echter niet op voor de tweede helft, namelijk de representatie van de feiten door de minister. Elke dia was een schaamteloze leugen, en dat is met het verstrijken van de tijd alleen maar duidelijker geworden. Toch ging de vertoning gepaard met de woorden: 'Mijn collega's, elke bewering die ik vandaag doe wordt ondersteund door bronnen, betrouwbare bronnen. Dit zijn geen aannamen. Wat we jullie laten zien zijn feiten en conclusies gebaseerd op betrouwbare geheime inlichtingen' (mijn cursivering). Nog nooit is het verschil tussen feit en aanname zo grof misbruikt als op deze dag.

Samenkomen is één ding, het voor de ogen en oren van de aanwezigen representeren van wat op het spel staat, is iets anders. Een objectgeoriënteerde democratie zou zich net zoveel bezig moeten houden met de procedure om relevante partijen te vinden als met de methoden om het bewijs van het onderwerp van discussie centraal te stellen in het debat. Deze tweede serie procedures om het object van zorg naar voren te brengen heeft vele oude namen: eloquentie, of, met een slechtere connotatie, retoriek, of, nog geringschattender, sofistiek. En toch zijn dit precies de etiketten die we misschien zouden moeten redden uit de vuilnisbak van de geschiedenis.⁸ Powell probeerde de retoriek van aannamen te onderscheiden van de onbetwistbare kracht van feiten. Hij faalde jammerlijk. Terwijl hij niet over de waarheid beschikte, beschikte hij evenmin over eloquentie. Kunnen wij dat beter? Kunnen we de broze kanalen weer opsporen waarlangs waarheden en bewijzen toegelaten worden tot de sfeer van de politiek?

Onbewust zette de minister ons op een spoor waar de kloof tussen aannamen en feiten een fraaie 'retorische' truc zou kunnen zijn, maar zijn relevantie verloren heeft. Aan de ene kant zouden er feiten bestaan waar verlichte mensen een onbemiddelde toegang toe hebben. Aan de andere kant zouden betwistbare aannamen praktisch waardeloos zijn: slechts bruikbaar voorzover zij aan de subjectieve belangstelling van een geïnteresseerde menigte voldoen. Aan de ene kant zou zich de waarheid bevinden, zonder vorm van bemiddeling of plaats voor discussie. Aan de andere kant zouden zich meningen, vele obscure intermediairs en misschien zelfs enkele herrieschoppers bevinden. Door dit onuitroeibare cliché te gebruiken is het opblaasbare parlement nu uitgerust met een enorm scherm waarop volkomen transparante feiten getoond wor-

den. Diegenen die zich niet laten overtuigen laten door hun weerstand zien hoe irrationeel ze zijn. Ze zijn jammerlijk ten prooi gevallen aan subjectieve hartstochten. En het spreekt vanzelf dat Powell, die zoveel 'onbetwistbare' feiten had opgesteld achter zijn positie, omdat de 'twist' bleef voortduren, er eigenmachtig een einde aan moest maken door eenzijdig machtsvertoon. Feiten en machten gaan, ondanks vele welluidende formele verklaringen van het tegendeel, altijd samen.

Het probleem is dat transparante, onbemiddelde, onbetwistbare feiten de laatste tijd steeds zeldzamer worden. Het leveren van onweerlegbaar bewijs is een rommelige, vervelende en riskante zaak geworden. En het leveren van een publiek bewijs, groot en zeker genoeg om de wereld van de aanwezigheid van een fenomeen of een dreigend gevaar te overtuigen, lijkt nu vrijwel buiten bereik – wat het altijd al was. Dezelfde Amerikaanse regering die tevreden was met een paar wazige dia's die de aanwezigheid van niet bestaande wapens in Irak 'aantoonden', betwijfelt graag het bewijs van veel grotere, beter bevestigde en meer wezenlijke bedreigingen, waaronder de mondiale klimaatverandering, de uitputting van de oliereserves en de groeiende ongelijkheid. Wordt het niet tijd om te zeggen: 'Meneer Powell, gezien hetgeen u gedaan hebt met feiten laten we deze liever terzijde liggen en vergelijken we louter aannamen met elkaar. Geen zorgen, zelfs met zo'n inferieure vorm van bewijs kunnen we toch tot een conclusie komen en deze zal niet eenzijdig gedrukt worden.'⁹ Óf we moeten wanhopen aan de politiek en de hoop laten varen om publieke bewijzen aan te kunnen voeren, óf we moeten het tot op de draad versleten cliché van onbetwistbare feiten loslaten. Zouden wij het beter kunnen doen, en het klaarspelen om een geschil werkelijk te beslechten met 'betwistbare' aannamen? Per slot van rekening introduceerde Aristoteles – toch bepaald geen cultuurrelativist – het begrip 'retoriek' precies om bewijzen aan te duiden, weliswaar incomplete, maar niettemin bewijzen.¹⁰

Dit is wat we willen bereiken: laten we daar waar feitelijke zaken (*matters of fact*) hebben gefaald, een poging wagen met wat ik 'zaken van zorg' (*matters of concern*) heb genoemd. Wat we hier proberen aan te duiden is een enorme ommekeer in onze conceptie van wetenschap, onze grip op feiten, ons begrip van objectiviteit. Te lang zijn objecten foutief als feitelijke zaken gezien. Dat is niet eerlijk tegenover hen, tegenover de wetenschap, tegenover de objectiviteit en tegenover de ervaring. Objecten zijn veel interessanter, gevarieerder, onzekerder, gecompliceerder, verstrekkender, heterogener, risicovoller, historischer, lokaler, materiëler en 'netwerkachtiger' dan de erbarmelijke versie die filosofen ons te lang hebben voorgehouden. Stenen liggen niet zomaar daar om tegenaan te schoppen, bureaus zijn niet slechts om op te bonken. 'Feiten zijn feiten zijn feiten?' Jazeker, maar daarnaast zijn ze ook nog heel wat meer.¹¹

Voor diegenen die, zoals Powell, eraan gewend zijn om alle tegenwerpingen uit de weg te ruimen door een beroep te doen op de superieure macht van feiten, zal zo'n ommekeer waarschijnlijk slechts hoongelach ontmoeten: 'relativisme', 'subjectivisme', 'irrationalisme', 'pure retoriek', 'sofisterij'! Zij zullen het nieuwe leven van feiten waarschijnlijk als een grote achteruitgang zien. Terecht! Het verkleint een aanzienlijk deel van hun macht omdat het hun leven moeilijker maakt. Stel je eens voor:

ze zullen misschien de nieuwe arena's wel voorgoed moeten betreden en eindelijk hun punt tot het einde toe moeten maken. Ze zullen publiekelijk hun aannamen moeten bewijzen tegen het licht van andere aannamen, en tot een besluit van het debat moeten komen zonder slaan en schoppen, zonder zuivere feiten willekeurig af te wisselen met zuivere staaltjes terreur. De uitdaging bestaat er dan in om ons een nieuwe eloquentie voor te stellen: om te experimenteren met andere vormen van realistische gesticulatie, die ons wegslingeren van deze slechte gewoonte van slaan en schoppen. Is dit te veel gevraagd van onze publieke conversatie? Het is mooi om overtuigd te zijn, maar het zou nog mooier zijn om overtuigd te worden door enig bewijs.¹²

Onze noties van politiek hebben te lang geleden onder een absurd onrealistische epistemologie. Accurate feiten zijn moeilijk te verkrijgen, en hoe moeilijker ze zijn, hoe meer ze nodig hebben aan dure uitrustingen, lange ketens van bemiddelingen en delicate bewijsvoering. Transparantie en onbemiddeldheid zijn slecht voor zowel wetenschap als politiek; ze verstikken beide. Wat we nodig hebben, is de mogelijkheid om zaken waarover verdeeldheid bestaat binnen te brengen in de vergaderingen inclusief hun lange en gecompliceerde gevolg van bewijsleverende benodigdheden. Geen onbemiddelde toegang tot overeenstemming, geen onbemiddelde toegang tot de feiten van de zaak. We zijn per slot van rekening al gewend aan esoterische stemmen en verkiezingsprocedures. Waarom zouden we ons dan plotseling een eloquentie voorstellen die zo verstoken is van middelen, gereedschappen, stijlfiguren, trucs en kneepjes dat ze de feiten in de arena brengt met een op ongeëvenaarde en magische wijze transparant idioom? Als politiek aards is, dan is wetenschap dat ook.

Van objecten naar dingen

Om deze verschuiving van een goedkope notie van objectiviteit naar kostbare bewijzen te onderstrepen, willen we het woord 'ding' weer voor de dag halen en het neologisme Dingpolitik als substituut voor Realpolitik gebruiken. De laatste term ontbeert realisme zowel als het om machtsrelaties als feiten gaat. Zij kan niet omgaan met 'onbetwistbaarheid'. Het ontdekken van je eigen echte, naakte belang vereist misschien wel het meest gecompliceerde en vergezochte onderzoek dat er bestaat. Meedogenloos zijn is niet voldoende om een nuchtere realist te worden.

Zoals elke lezer van Heidegger weet, of zoals een vluchtige blik onder het kopje 'ding' in het woordenboek zal vertellen, duidde het oude woord 'ding' oorspronkelijk een soort archaische vergadering aan.¹³ Veel parlementen in Noord-Europese en Saksische landen houden vast aan de oude wortel van deze etymologie: Noorse congresleden komen bijeen in de Storting; IJslandse afgevaardigden, die als een equivalent van 'dingman' aangeduid worden, komen in de Althing bijeen; de ouderen van het eiland Man kwamen rond de Ting bijeen; het Duitse landschap is bezaaid met Thingstätten en op veel plaatsen zijn kringen van stenen te zien waar ooit een Thing stond. Dus, lang voordat het woord een object aanduidde dat uit de politieke sfeer

geworpen was om objectief en onafhankelijk op zichzelf te staan, betekende ding eeuwenlang de zaak die mensen bij elkaar brengt, omdat hij hen verdeelt. Dezelfde etymologie ligt besloten in het Latijnse *res*, het Griekse *aitia* en het Franse en Italiaanse *cause*.

Van alle geërodeerde betekenissen die door het langzame kruipen van de politieke geologie zijn achtergelaten is de IJslandse *Althing* de vreemdste omdat de oude ‘dingmannen’ – die wij ‘congresleden’ of kamerleden zouden noemen – het idee kregen om samen te komen op een verlaten en sublieme plaats, die zich toevallig precies op de breuklijn bevindt waar de Atlantische en Europese tektonische platen elkaar raken. IJslanders herinneren ons zo niet alleen aan de oude betekenis van *Ding*, maar maken ook tot het uiterste aanschouwelijk hoezeer politieke kwesties ook kwesties van de natuur zijn geworden. Worden alle parlementsleden momenteel niet evenzeer verdeeld door de natuur van de dingen als door het kabaal van het drukke *Ding*? Is het geen tijd geworden om de *res* terug te brengen naar de *Respublica*?¹⁴

De pointe van het opnieuw tot leven brengen van deze oude etymologie is dat we niet bij elkaar komen omdat we het eens zijn, op elkaar lijken, ons goed voelen, het met elkaar kunnen vinden of met elkaar willen versmelten, maar omdat we door zaken die ons verdelen naar een neutrale, geïsoleerde plaats gebracht worden om tot één of andere provisorisch en geïmproviseerde vorm van (on)enigheid te komen. Als het *Ding* zowel degenen aanduidt die samenkomen omdat ze betrokken zijn als datgene wat hun betrokkenheid en verdeeldheid veroorzaakt, moet dit ons belangrijkste aandachtspunt worden. Terug naar de Dingen! Is dit niet een meer meeslepende politieke slogan?

‘Verzamelingen’ is de vertaling die Heidegger gebruikte om te praten over die Dingen, die plaatsen die in staat zijn om stervelingen en goden, mensen en niet-mensen bijeen te brengen. Er schuilt meer dan een beetje ironie in het oprekken van deze betekenis naar hetgeen Heidegger en zijn volgelingen zo hartgrondig haatten, namelijk wetenschap, technologie, commercie, industrie en popcultuur. Maar de objecten van wetenschap en technologie, de schappen van de supermarkt, financiële instituten, medisch personeel en computernetwerken – zelfs de catwalk van modeshows! – vormen bij uitstek voorbeelden van hybride fora en agora’s, van de verzamelingen die knagen aan het oude domein van zuivere objecten die baden in het heldere licht van de modernistische blik. Wanneer we zeggen: ‘Publieke zaken!’ of ‘Terug naar de Dingen!’ proberen we niet naar het oude materialisme van de *Realpolitiek* terug te keren, want de materie zelf ligt voor het oprapen. Wie heden ten dage een materialist is, moet zijn weg zoeken in een doolhof dat moeilijker is dan dat van Daedalus.

In dezelfde maand dat Powell zijn diavoorstelling hield, werd er een ander verbluffend voorbeeld van de verschuiving van objecten naar dingen getoond, door de explosie van het ruimteveer *Columbia*. Een blauwdruk wordt door ingenieurs ‘samenstellingstekening’ genoemd.¹⁵ Maar het woord ‘samenstelling’ doet vreemd aan wanneer het ruimteveer geëxplodeerd is en de brokstukken in een grote hal liggen waar een speciale commissie van deskundigen probeert te achterhalen wat er

gebeurd is. Ze beschikken nu over een *exploded view* van een zeer complex technologisch object. Maar wat geëxplodeerd is, is ons vermogen om te begrijpen wat objecten zijn wanneer ze een Ding geworden zijn. Hoe treurig dat we een catastrofe nodig hebben om eraan herinnerd te worden dat het beeld dat werd getoond van de Columbia op het lanceerplatform in zijn complete, autonome, objectieve vorm, een grotere leugen was dan Powells presentatie van de 'feiten' over massavernietigingswapens. Pas na de explosie realiseerde men zich dat de complexe technologie van het ruimteveer getekend had moeten worden met inbegrip van de NASA-bureaucratie, waar ook in gevlogen moest worden.

Het object, de *Gegenstand*, kan buiten alle bijeenkomsten blijven, maar niet het Ding. Vandaar de vraag die we aan de orde willen stellen: welke verschillende vormen hebben bijeenkomsten die zin kunnen ontdekken in al deze samenstellingen?

Door een bijzondere gril van de etymologie zijn de tweelingbroers Demon en Demos uit dezelfde stam ontstaan, en deze broers zijn strijdiger met elkaar dan Eteokles en Polyneikes ooit geweest zijn.¹⁶ Het woord 'demos', dat de helft van het veel besnoefde woord 'demo-cratie' uitmaakt, wordt achtervolgd door de demon, ja de duivel, omdat ze dezelfde Indo-Europese wortel hebben: da - verdelen.¹⁷ Als de demon zo'n verschrikkelijke bedreiging vormt, komt dat omdat hij in tweeën deelt. Als het *demos* zo'n welkome oplossing is, komt dat omdat het in tweeën deelbaar is. Een paradox? Nee, want juist omdat we zelf verdeeld worden door zoveel strijdige verbindingen, moeten we bij elkaar komen.

We zijn misschien wel vertrouwd met Jezus' waarschuwing tegen de krachten van de duivel¹⁸, maar dezelfde kracht om te verdelen is tegelijkertijd datgene wat verdelingen en scheidslijnen mogelijk maakt, namelijk het delen van hetzelfde gebied. Daarom bestaat het volk, het *demos*, uit mensen die dezelfde ruimte delen en door dezelfde conflicterende zorgen verdeeld worden. Hoe kan een objectgeoriënteerde democratie zo'n duizelingwekkende onzekerheid negeren? Wanneer het mes boven de taart van het gemeenschappelijke gebied hangt om dit in stukken te verdelen, kan het verdeeldheid zaaien en burgerwisten ontketenen, of gelijke stukken snijden en het volk naar tevredenheid toebedelen. Merkwaardig genoeg zijn wij verdeeld en moeten we misschien nog wel meer verdelen, dat wil zeggen delen. Het *demos* wordt achtervolgd door de *demon* van de verdeling! Politiek is een tak van de studie der misvormingen: van Leviathans tot duivels, van Discordia tot Behemoth, en spoedig volgt een hele reeks spoken en fantomen. List en bedrog van boven tot onder.

48

Geen representatie zonder representaties

Krisis 2005 | 2

Het toneelstuk *Democracy* van Michael Frayn begint met het irritante geluid van een worm, een klein insect dat aan het begin van het stuk geacht wordt het hele decadente Westen te laten verpulveren, als een huis dat aan termieten ten onder gaat, terwijl de krachtige en verenigde DDR uit de chaos oprijst.¹⁹ Dezelfde luidruchtige worm is aan het eind van het toneelstuk weer te horen, maar ditmaal ligt het hele Sovjetblok onver-

wacht in puin, terwijl de democratie – ‘de slechtste staatsvorm, op alle andere na’ zoals Churchill het op memorabele wijze zei – blijft knagen en wurmen.

Er waart een demon door de politiek, maar het is misschien wel niet de demon van de verdeling – dat maakt het juist zo duivels – maar de demon van eenheid, totaliteit, transparantie en nabijheid. ‘Weg met de tussenpersonen! Genoeg gedraaikont! We worden voorgelogen! We zijn verraden!’ Deze kreten weerklinken overal en iedereen lijkt te verzuchten ‘Waarom zijn we zo slecht vertegenwoordigd?’ Columnisten, onderwijzers en militanten worden het klagen over een ‘representatiecrisis’ nooit zat. Zij beweren dat de massa zich omgemaakt begint te voelen bij wat de elite hen wijsmaakt.

Politici, zeggen zij, zijn afstandelijk geworden, onecht, surrealistisch, virtueel en oneigen. Een grondeloze kloof gaapt tussen de ‘politieke sfeer’ en de ‘realiteit waar mensen het mee moeten doen’. Als deze kloof net zo onder ons gaapt als de IJslandse breuklijn, dan kan geen Dingpolitiek haar negeren.

Maar misschien is het ook zo dat de helft van zo’n crisis het gevolg is van wat aan het publiek werd verkocht als getrouwe, transparante en accurate representatie. We vragen iets van een representatie wat het onmogelijk kan geven, namelijk representatie zonder re-presentatie, zonder provisorische aannamen, zonder onvolledig bewijs, zonder ondoorzichtige vertaallagen, overbrengingen, misleidingen, zonder enige complexe machinerie van samenstelling, delegatie, bewijs, argumentatie, onderhandeling en gevolgtrekking.

In 2002 hebben we met een tentoonstelling genaamd *Iconoclash* geprobeerd de wortels van een specifieke vorm van westers fanatisme te onderzoeken [i]. Als er maar geen afbeelding bestond – dat wil zeggen, geen bemiddeling – des te beter zouden we Schoonheid, Waarheid en Vroomheid kunnen bevatten. We bezochten de beroemde iconoclastische perioden van de Byzantijnse Kerk tot de Reformatie, van Lenins Rode Plein tot Malevich’ Zwarte Vierkant, waar we de minder bekende worstelingen tussen iconoclasten en iconodulen in de wiskunde, natuurkunde en andere wetenschappen aan toevoegden.²⁰ We wilden de verscheidene interferentiepatronen met elkaar vergelijken die worden veroorzaakt door alle vormen van onderling tegenstrijdige houdingen ten opzichte van afbeeldingen. Wetenschappers, kunstenaars en kantoorambten hebben voorstellingswerelden, intermediairs, en bemiddelingen en representaties vermenigvuldigd, door ze af te breken en ze weer op te bouwen met nog krachtigere, mooiere, meer inspirerende en meer objectieve vormen. Wij achtten het niet absurd om de hele westerse traditie te onderzoeken door zo’n alomtegenwoordige *double bind* op de voet te volgen. Vandaar het neologisme *Iconoclash*, om deze ambivalentie, deze andere demonische verdeling aan te duiden. ‘Helaas, we kunnen niets zonder beeld!’ ‘Gelukkig maar, we kunnen niets zonder beeld!’

Iconoclash was geen iconoclastische tentoonstelling, maar een tentoonstelling over iconoclasme; geen kritische tentoonstelling, maar een tentoonstelling over kritiek. We hoopten dat de drang tot ontmaskering niet langer een bron was om uit te putten, maar een onderwerp om grondig te bestuderen. Net als de slaaf die gevraagd werd om de keizers er tijdens hun triomfen aan te herinneren dat ze slechts stervelingen waren,

hebben wij een engel gevraagd naar beneden te komen om de arm die de hamer vasthield halverwege tegen te houden. Een engel die in het oor van de triomferende afgodssloper fluistert: 'Pas op! Kijk waar je met zoveel vreugde op slaat. Kijk eerst naar wat je misschien in plaats hiervan vernietigt!' Zodra het destructieve gebaar was opgeschort, ontdekten we dat geen enkele beeldenstormer ooit het juiste doel had getroffen. Hun slagen hadden steeds een afwijking. Daarom vonden we zelfs de heilige Georgius interessanter zonder zijn speer.²¹

Het was ons doel de collectieve aandacht te verplaatsen, zoals de ondertitel van de tentoonstelling – 'voorbij de beeldenoorlog in wetenschap, religie en kunst' – duidelijk liet zien. Dit 'voorbij' werd heel eenvoudig geschetst door de andere helft van wat ze allemaal aan het doen waren in beschouwing te nemen: degenen die we volgden, waren nooit alleen maar bezig met het neerhalen van iconen, het afbranden van fetisjen, het ontmaskeren van ideologieën, het aan de kaak stellen van schandalen en het vernietigen van oude gewoonten. Ze plaatsten ook ideeën op een voetstuk, riepen godheden aan, bewezen feiten, vestigden theorieën, bouwden instituties, schiepen nieuwe vormen en vernietigden onverwacht en onopzettelijk ook dingen waarvan ze niet wisten dat ze die zo lief hadden. Door vernietiging, blunders, plundering en constructie bij elkaar te brengen hoopten we een nieuwe interesse voor bemiddelaars te kweken.

Zodra we de beeldenoorlogen gepasseerd zijn, zodra we een goede greep hebben herwonnen op de enorme hoeveelheden bemiddelaars die nodig zijn om iets te representeren, zodra we teruggekeerd zijn naar de dingen, kunnen we dan dezelfde aandacht voor bemiddelaars overbrengen naar de meest verachtelijke praktijk: politieke spin? Is het nu mogelijk het probleem van politieke representatie met zorg en respect aan te pakken? En nog buitenissiger: is het mogelijk het kritiekloos aan te pakken?

'Gehandicapten aller landen, verenigt u!'

Wat het zo moeilijk maakt om recht in het gorgonische gezicht van de politiek te kijken is dat we er plezier in lijken te scheppen om er nog meer verontrustende trekken aan toe te voegen. Ontevreden als we zijn met Frankenstein, willen we hem met Quasimodo kruisen. Maar hoe monsterlijk de politiek ook is, dit is nog geen reden om haar in een schilderij van Hieronymus Bosch te doen veranderen. Of beter, Bosch schildert onze eigen innerlijke hel, en die heeft wellicht niet zo heel veel te maken met de specifieke monsters van de politiek. Wat ons zoveel angst voor collectieve acties inboezemt, wat de reden is waarom we die zo sterk verachten, is dat we in hun gevormde spiegels onze eigen vertrokken gezichten zien. Verlangen we niet iets van het bijeenkomen dat het onmogelijk kan geven, zodat positief praten over politiek ons angst aanjaagt, omdat we niet bereid zijn onze eigen beperkingen te accepteren? Als het zo is dat representaties zo onmisbaar zijn en tegelijk zo ondoorzichtig, hoe goed zijn we dan toegerust om daarmee om te gaan? Wanneer we geroepen worden om bij het Ding bijeen te komen, zijn we dan in staat te accepteren dat we radicaal en fundamenteel ongeschikt zijn om erin plaats te nemen? Beschikken we over het cognitieve

gereedschap dat hiervoor nodig is? Zijn we eigenlijk niet, alles overziend, volledig gehandicapt?

Moeten we niet, in plaats van de stralende burger die opstaat en met behulp van zijn gezond verstand zijn mening verkondigt, zoals in het schilderij *Freedom of speech* van Rockwell, uitkijken naar een meer indirecte, verstoorde en onafgeronde vorm van eloquentie? De kwestie van de politiek moet vanuit onze eigen zwakheden aangepakt worden, in plaats van deze eerst op de politici zelf te projecteren. We zouden kunnen zeggen dat de blinden de blinden leiden, de doven welbespraakt tegen de doven spreken, de kreupelen de dwergenparade leiden, of laten we, om deze vooringenomen woorden te vermijden, zeggen dat we allemaal met een 'politieke uitdaging' te kampen hebben. Hoe zou het eruitzien als we de veel radicalere en realistischere slogan 'Gehandicapten aller landen, verenigt u!' zouden scanderen? Had Demosthenes per slot van rekening, net als Moses en vele andere wetsdienaren, niet een spraakgebrek? Hebben we dat niet allemaal, waneer het onze beurt is om het woord te nemen?

Het cognitieve gebrek van de deelnemers is lange tijd verborgen gebleven vanwege de mentale architectuur van de koepel waarin het staatslichaam (de *Bodypolitik*) bijeen zou komen. Ons werd voorgehouden dat wij allemaal – wanneer we deze koepel, deze publieke sfeer binnengingen – onze banden, passies en zwakheden in de kleedkamer moesten achterlaten. Wanneer we plaats zouden nemen onder het transparante kristal van het algemeen belang, zouden we door toedoen van een mysterieuze machinerie begiftigd worden met een scherpere blik en hogere deugden. Dat was tenminste het idee, of de machinerie nu een sociaal contract of een ander soort metamorfose was: de zelfzuchtige, bekrompen worm zal als een fraai gekleurde, collectieve vlinder weer tevoorschijn komen.

Tijdens de Verlichting namen architecten deze virtuele realiteit zo letterlijk dat ze deze koepels, stolpen en paleizen daadwerkelijk tekenden en soms zelfs bouwden.²² Later, tijdens de revoluties, gaven andere bouwers vorm aan deze publieke sfeer, die nu niet langer beperkt was tot afgevaardigden en congresleden, maar het hele volk of proletariaat omvatte. Ze verdeelden het spraakvermogen op een andere manier, ze bedachten een andere wijze om het lichaam samen te stellen, de procedures werden aangepast, veel grotere massa's werden opgesteld, maar ze marcheerden en scandeerden nog altijd onder een koepel. Van Boullé tot Speer, van Pierre-Charles L'Enfant tot het nieuwe Schotse parlement, van John Soane tot Norman Foster leek het voor architecten mogelijk een letterlijke vertolking te maken van wat het inhoudt samen te komen teneinde de gemeenschappelijke wil te produceren.²³ Individuen kunnen dan wel corrupt, zwak of gebrekkig zijn, maar boven hun zwakke hoofden was er een hemel, een koepel, een stulp waaronder ze allemaal zaten. Vlak voor de Franse Revolutie bedacht Emmanuel-Joseph Sieyès een parlement dat zo groot was – en zo virtueel – dat het heel Frankrijk zou beslaan, rijen dik, tot in de verste gewesten.

Helaas kunnen deze 'paleizen van rede', zoals stadhuisen in veel Noord-Italiaanse steden heten, net als de toren van Babel geen onderdak meer bieden aan de zaken die ze verondersteld werden bijeen te brengen. De commentatoren van de gebeurtenissen

van mei 1968 in Frankrijk vonden het amusant te zien dat de hevig demonstrerende menigte de Assemblée Nationale passeerde zonder er zelfs maar naar te kijken, alsof zij zo irrelevant was dat zij zelfs geen vernielingen kon uitlokken. Hoe irrelevant zijn zij geworden, nu het wereldomvattende de nieuwe naam voor het politieke lichaam is geworden. Waar moet het wereldomvattende bijeenkomen? Zeker niet onder gouden koepels en kitscherige fresco's waar heroïsche senatoren en halfnaakte republikijnen worden gekroond met uit de hemel neergedaalde lauwerkransen. Waarom draait politiek altijd om imitatie? Robespierre imiteerde Cicero, Lenin deed Robespierre na.

In naam van het algemeen belang zijn in het westen hele bossen aan Griekse zuilen neergezet – terwijl de ‘moeder van alle parlementen’ in Westminster trouw bleef aan de donkere, benauwde, oncomfortabele grot van koorbanken, torenspitsen en waterspuwers. Neogotisch, neoclassicistisch, neomodern en neopostmodern, al deze ruimten waren ‘neo’, dat wil zeggen er werd geprobeerd een vereerd verleden te imiteren.²⁴ Maar er zou wel eens meer dan imitatie nodig kunnen zijn om de nieuwe politieke vergaderplaatsen te bouwen. Het bedekken van de Reichstag met een transparante koepel erop – die in praktijk volledig ondoorzichtig is – zoals Foster deed, lijkt bij lange na niet genoeg om de nieuwe massa's op te nemen die de politieke arena binnenkomen. Als het waar is dat het parlement een complexe machinerie van spreken, luisteren, stemmen en zaken doen is, wat zouden dan de vormen moeten zijn die afgestemd zijn op een Dingpolitik? Hoe zou een politieke ruimte eruitzien die niet ‘neo’ is? Hoe zou een werkelijk eigentijdse stijl van samenkomst eruitzien?

Het is onmogelijk deze vraag te beantwoorden zonder verschillende representatietechnieken in verschillende assemblages bij elkaar te plaatsen. We moeten daarom andere representatiemachinerieën onderzoeken dan die van parlementen en ze testen op hun capaciteit om collectieven toe te rusten. Als we allemaal ‘politiek gehandicapt’ zijn, als er geen directe toegang tot de algemene wil mogelijk is, als geen enkele transparante koepel mondiaal zicht verschaft, als op zijn best de blinden de blinden gidsen, dan zal elke kleine, zelfs minuscule innovatie in praktische manieren om een onderwerp te representeren een klein, dat wil zeggen een gigantisch, verschil maken.

Vraag een blinde of er verschil is tussen het wel en niet hebben van een blindenstok. Vraag een dove of het wat uitmaakt om een gehoorapparaat te dragen of niet. Vraag de kreupelen of zij het voordeel zien van een net iets beter aangepaste rolstoel. Als we allemaal gehandicapt zijn, of beter, met een politieke uitdaging te kampen hebben, dan hebben we veel verschillende protheses nodig. Politiek zou beter als een tak van *disability studies* gezien kunnen worden.

52

Van een Bijeenkomst van Samenstellingen ...

Wetenschappelijke laboratoria, technische instituten, marktpleinen, kerken en tempels, zakelijke handelruimten, internetfora en ecologische geschillen zijn slechts enkele van de fora en agora's waar we spreken, stemmen, beslissen, over ons laten beslissen, bewijzen leveren en overtuigd worden. Elk heeft zijn eigen architectuur,

zijn eigen technologie van spreken, zijn eigen complexe verzameling procedures, zijn eigen definitie van vrijheid en overheersing, zijn eigen manieren om de betrokkenen – en, belangrijker nog, hen die niet betrokken zijn – bijeen te brengen, zijn eigen passende wijze om overeenstemming te bereiken en tot een besluit te komen. Waarom maken we ze niet onderling vergelijkbaar?

Per slot van rekening hebben ze altijd al eigenschappen uitgewisseld: kerken werden tempels voordat ze stadhuizen werden, staatshoofden leerden van kunstenaars hoe ze door publiciteit een publieke ruimte konden creëren, diep in kloosters werden complexe stemprocedures voorbereid en grondwetten geschreven. Terwijl laboratoria naar fora verhuizen, ontlenen producten veel van hun smaak aan laboratoria; supermarkten krijgen steeds meer trekken die hen op rivaliserende stemlokalen doen lijken; maar zelfs de meest cryptische modellen uit de natuurkunde leunen zwaar op sociale theorieën. Aan de andere kant lijken financiële instituten meer informatietechnologieën te verzamelen dan parlementen. De stilste plekken in de natuur zijn de meest omstreden en betwiste strijdperken geworden. Wat het *World Wide Web* betreft: het begint met een ratjetoe en importeert langzaam allerlei virtuele constructies, waarvan slechts enkele de nog virtuele ruimte van de oorspronkelijke parlementen reproduceren; artistieke installaties lenen meer en meer van wetenschappelijke veraanschouwelijkingen, technische know-how neemt steeds meer elementen van rechtenstudies in zich op. Geen rivier stroomt nog naar zee zonder met net zoveel communicatie-instrumenten uitgerust te worden als de mens door middel van opiniepeilingen. Dit is de constante bedrijvigheid, de onophoudelijke ruilhandel, het eindeloze zich kriskras verplaatsen van apparaten, procedures, instrumenten en gewoonten waaruit parlementaire ruimten worden geweven.

Het doel van het verzamelen van dergelijke bijeenkomsten van samenstellingen is niet er een nog grotere, meer omvattende koepel omheen te bouwen. Integendeel, het doel is ze aan elkaar te koppelen met de bescheiden en alledaagse achterdeur van hun representatiemachinerie. Als we ze langslopen, vragen we ons steeds drie dingen af: Hoe krijgen ze de relevante partijen bijeen? Hoe krijgen ze de relevante onderwerpen bijeen? Welke invloed hebben ze op de wijze waarop mensen besluiten waarde te hechten aan dingen?

We hopen dat datgene wat doorgaat voor de politieke sfeer, namelijk de parlementen en de kantoren van hun uitvoerende organen, zodra deze bijeenkomst van samenstellingen opgesteld staat, eruit zal zien als één van de vele mogelijkheden, misschien zelfs een slecht toegeruste mogelijkheid. Deze manier om de representatietechnologie van het parlementaire leven te presenteren heeft niet als doel om de achterhaalde methoden ervan belachelijk te maken. Integendeel, het is erop uit om te ontdekken hoe parlementen kunnen worden vergroot, verbonden, aangepast en opnieuw getekend. In plaats van te zoeken naar duistere krachten achter alle andere samenstellingen om vervolgens te concluderen dat 'alles politiek is', willen we juist de kleine procedures van parlementaire overeenstemming en onenigheid lokaliseren, om zo te zien op welke praktische voorwaarden en met welke extra inspanning ze op een dag relevant kunnen worden.

... naar een Bijeenkomst van Uiteenvallingen

Misschien is er naast een gebrek aan fantasie van architecten wel een andere reden voor het ontbreken van een goed ontworpen koepel waaronder we bijeen kunnen komen: samenkomen is uiteindelijk misschien wel helemaal niet zo'n universeel verlangen. Hoe ver je hem ook oprekt, de politieke horizon zou wel eens te smal kunnen zijn om de hele wereld te omvatten. Niet alleen omdat parlementen te nietig zijn, niet alleen omdat een parlement van parlementen veel verschillende machinerieën zou moeten gebruiken die nu over veel verzamelingen verspreid zijn, maar omdat juist het idee van een politieke vergadering uiteindelijk misschien wel niet deelbaar is, niet gedeeld wordt. De noodzaak van politieke representatie zou wel eens zozeer een westerse obsessie kunnen zijn dat andere volken bezwaar zouden kunnen maken om op deze manier gemobiliseerd en opgeroepen te worden.

Als je de UNESCO-literatuur leest, lijkt het alsof de hele wereld ernaar streeft onder het schild van democratie, transparante representatie en de regels der wet te komen. Maar wat nu als er, iedere keer dat het opblaasbare parlement gedropt zou worden, ook andere geluiden te horen waren: 'Geen politiek, alsjeblijft!', 'Geen representatie!', 'Niet met jou!', 'Geen democratie, bedankt', 'Wilt u alstublieft zo ver mogelijk bij me uit de buurt blijven', 'Laat ons alleen', 'Liever niet'. Wat nu als onenigheden niet de zaken zijn die de mensen in normale omstandigheden verdelen, maar juist van invloed zijn op de specifieke manier waarop mensen samenkomen? Wat nu als we ons geen bijeenkomst van samenstellingen voor moeten stellen, zelfs geen bijeenkomst van manieren om bijeen te komen, maar een bijeenkomst van manieren om uiteen te vallen?

En toch is dit precies wat er gebeurt wanneer je naar andere stemmen begint te luisteren. Niet omdat ze exotisch, vergezocht, archaisch of irrationeel zijn, maar omdat ook zij beweren dat het publiek maken van dingen misschien wel een langduriger aangelegenheid is dan het binnentreden van het politieke domein – zelfs als dit enorm is uitgebreid. Onder het dunne laagje vernis van 'democratie voor iedereen' zal spoedig een volgende representatiecrisis tevoorschijn komen, en wel een veel grotere en diepere omdat deze het hart zal treffen van wat het überhaupt betekent om te representeren.

Luister eens naar de Japanse traditie: het woord representatie klinkt Japanners curieus en kunstmatig in de oren. Luister naar de Jivaro's: hun complexe retoriek van strijdlustige confrontaties heeft juist als doel elkaar niet in dezelfde vergadering te ontmoeten. Luister naar de Jihadisten die roepen om een uitbreiding van de Oumma. Het woord *demokrata* blijft een leenwoord dat meer klinkt als een scheldwoord dan als een diepgekoesterde waarde.²⁵ Er zijn veel andere manieren om bijeen te komen dan onder het schild van een politieke bedoeling. En wanneer de hooglanders van Nieuw Guinea bijeenkomen om te stemmen door middel van een complexe procedure, per helikopter ingevlogen door in Australië opgeleide onderzoekers, kunnen we dan meten in hoeverre ze deze aangepast hebben? Zelfs in onze eigen, door de transparante republiek geobsedeerde landen wordt veel moeite gestoken in precies het tegendeel,

dat wil zeggen het geheim maken van dingen. Wat nu als één van de oorzaken van fundamentalisme is dat al die andere manieren om bijeen te komen uiteindelijk ontdekken dat ze slecht vertegenwoordigd zijn? Alsof het gebruikelijke gewaad van de politiek te klein was voor hen? Alsof ze nooit de ruimte hebben gehad bijeen te komen met de andere dingen waaraan ze hechten, zoals hun goden, hun goddelijkheden, hun gewetensbezwaren. Het lijkt wel alsof de hele definitie van politiek, die een erfenis is van de conflicten tussen kerk en staat, opnieuw besproken zou moeten worden.

Het lijkt slechts het probleem van een fractie van de mensheid te zijn om politiek te zien als een kwestie van verzamelen, waarbij je, als je het niet goed regelt, volledig in chaos wegzakt, en wel van diegenen die geobsedeerd zijn door de connectie tussen hun kosmische en hun sociale orde. En zelfs voor hen lijkt de omschrijving van politiek als het geven van je mening tijdens een vergadering een nogal provinciale definitie. Volgens François Jullien negeert de Chinese traditie het volledig. De Chinezen willen niet slechts hun verschillen aan andere verschillen toevoegen, in ieder geval niet in hun oude, wijze traditie. Zij bezetten graag hun plaatsen in het mondiale amfiteater van het multiculturalisme – op dezelfde manier zittend, maar onder een iets andere hoek ten opzichte van hetzelfde spektakel – maar wensen onpartijdig te blijven ten aanzien van onze westerse manieren om alles te omvatten. Verschillen zouden we kunnen opnemen – althans we dachten verschillen te kunnen opnemen onder de in verval rakende, maar nog steeds stevige koepel van het Heilige Romeinse Rijk – maar onverschilligheid?

Het idee van politieke bijeenkomsten wekt niet veel belangstelling, wellicht tot wanhoop van politicologen. Hier worden de dingen echt gecompliceerd en dus interessant. Hoe ontwerp je een bijeenkomst van manieren om uiteen te vallen, in plaats van op te roepen bijeen te komen onder de algemene koepel van 'Eén maat van politiek past iedereen'? Kunnen we onze definitie van politiek verruimen tot het punt waarop zij haar eigen opschorting omvat? Zouden er mensen te vinden zijn die werkelijk zo ruimdenkend zijn?

En toch, hebben we nog een andere weg? Het zou te eenvoudig zijn om simpelweg de vele tegenstellingen te erkennen, alsof we tevreden zouden kunnen zijn met het ontbreken of ter ziele gaan van alle politieke bijeenkomsten. Alsof we voorgoed de taak van het bijeenbrengen kunnen opgeven. Er moet toch een alternatief zijn voor goedkoop universalisme ('maar ieder mens is toch een politiek dier') en goedkoop relativisme ('laat iedereen onder eigen vlag samenkomen, en als ze geen vlag hebben laat ze dan zichzelf maar ophangen!').

Dat we een uitweg moeten vinden, wordt ons opgelegd door datgene wat we 'globalisering' noemen. Ook al willen de Jivaro's, de Chinezen, de Japanners, de trouwe leden van de Oummas, de wedergeboren christenen enzovoort niet onder dezelfde koepel samenkomen, toch worden ze, of ze dat nu willen of niet, met elkaar verbonden door de expansie van die geïmproviseerde bijeenkomsten die we markten, technologieën, wetenschap, ecologische crises, oorlogen en terroristische netwerken noemen. De vorm van de koepel mag dan ter discussie staan, omdat hij onvoldoende ruimte laat voor verschillen en onverschillighe-

den, maar dat er iets mondiaals gaande is, staat buiten kijf. Het probleem is simpelweg dat onze gebruikelijke definities van politiek de enorme hoeveelheden reeds ontstane verknoppingen nog niet hebben kunnen bijbenen.

Het is belangrijk verder door te dringen in deze historische paradox. In vroeger tijden, zeg tijdens de Verlichting, bestond er een metafysische globe, om het in Sloterdijks woorden te zeggen,²⁶ hoewel de globalisering nog nauwelijks begonnen was. Maar nu we inderdaad geglobaliseerd zijn, is er geen globe meer! Om een voorbeeld te geven: toen de cartograaf Mercator de gedaante van Atlas veranderde van een misvormde reus met de aarde op zijn schouder in een stille en zittende wetenschapper met de aarde in zijn hand, was de globalisering waarschijnlijk op haar hoogtepunt, terwijl de wereld in 1609 nauwelijks bekend was en de volkeren ver uit elkaar bleven. Toch kon elk nieuw stuk land, elke nieuwe beschaving, elk nieuw verschil zonder al te veel verwondering in het transparante huis van de Natuur gelokaliseerd, gesitueerd en ondergebracht worden. Maar nu de wereld bekend is, worden mensen bijeengebracht door gewelddadigheden, zelfs al willen ze verschillen en niet met elkaar verbonden worden. Er is niets globaals meer om ze samen te brengen. Het beste bewijs daarvan is dat er mensen zijn die demonstraties organiseren tegen globalisering. Het globale ligt voor het oprapen. Op hetzelfde moment dat de globalisering op haar maximum is, bevindt de globe zich op haar dieptepunt. Er zijn veel blogs maar er is geen globe.

En toch zitten we allemaal in hetzelfde schuitje, of in ieder geval dezelfde vloot. De vraag is hoe we tijdens het varen het schip kunnen verbouwen, om Neuraths metafoor te gebruiken. Of beter, hoe kunnen we het schuitje als één boot laten navigeren terwijl het bestaat uit een vloot van afdwalende maar al met elkaar vervlochten schuiten? Met andere woorden, kunnen we de meervoudigheid van de manieren om samen te komen en uiteen te vallen te boven komen, en toch de kwestie van onze ene, gemeenschappelijke wereld aan de orde stellen? Kunnen we een bijeenkomst maken van alle verschillende assemblages waarin we al verstrikt zijn?

Het fantoompubliek

De kreet is bekend: 'Grote Pan is dood!' De natuur, dit enorme en zwijgende parlement waar alle schepselen van groot naar klein rij aan rij opgesteld staan, dit magnifieke amfitheater dat de onhandige politici een perfect en succesvol voorbeeld biedt van wat rationeel en irrationeel is, dit grote parlement van de natuur stort net als de toren van Babel ineen. De politieke filosofie heeft altijd geprobeerd haar fragiele intuïties te ondersteunen naar het solide en krachtige model van een willekeurige andere wetenschap: het lijkt erop dat elke metafoor, van het organisme tot het brein, inmiddels gebruikt is. Het is een continue onderneming geweest: hoe vervangen we het gevaarlijke ambacht van de politiek door de serieuze en veilige kennis van een beter gevestigde wetenschap? En het is voortdurend mislukt.

In over elkaar heen buitende metaforen, van Menenius' *Fabel van de maag en de ledematen* tot de hedendaagse sociobiologie en cybernetica, is geprobeerd de armzalige bij-

eenkomsten van mensen te verbinden met de solide realiteit van de natuur. Alle organen van het lichaam zijn uitgeprobeerd om door te dringen tot het totstandkomen van het monsterlijke staatslichaam, de *Bodypolitik*. Daarna is op alle dieren een beroep gedaan: mieren, bijen, schapen, wolven, insecten, wormen, varkens, chimpansees, bavianen enzovoort om een steviger ondergrond te verkrijgen voor de eigenaardige menselijke bijeenkomsten. En toch voldeed er geen, omdat er vele manieren zijn om een lichaam te zijn, omdat schapen niet bijeenkomen, wolven niet zo wreed als mensen zijn, bavianen een intens sociaal leven hebben en hersenen geen centrale leiding hebben. Het lijkt erop dat de natuur niet langer voldoende een eenheid vormt om als stabiliserend voorbeeld te dienen voor de traumatische ervaringen van mensen die in de maatschappij leven. Zonder twijfel is het staatslichaam een monster – zelfs in die mate dat het niet eens een lichaam is.

Maar wat voor soort monster is het? Daar zijn we naar op zoek. Misschien hebben we de politiek wel in een monsterlijke activiteit veranderd omdat we hebben geprobeerd haar een aan de natuur ontleende vorm te laten aannemen, wat ze helemaal niet kan. ‘Het antwoord was in de negentiende eeuw niet acceptabel, toen mensen, ondanks al hun iconoclasmie, opgejaagd werden door het spook van de identiteit’, schreef Walter Lippman in een verbluffend mooi boek getiteld *The phantom public*. Onze tentoonstelling is op veel manieren een oefening in de studie van misvormingen, een experiment in het loswrikken van twee spookfiguren: de Leviathan en het Fantoom van het Publiek. (Sorry, het is niet mogelijk om het tegelijkertijd over politiek te hebben en over mooie vormen, elegante beeltenissen, heroïsche standbeelden, glorieuze idealen, stralende toekomst en transparante informatie – behalve dan wanneer u nogmaals de lange lijst van pompeuze ceremonies wilt doornemen, georganiseerd door de diverse totalitaire regimes die, zoals we ons allemaal pijnlijk bewust zijn, tot de ergste gruwelen leiden. We hebben de keuze ofwel al vroeg over monsters te spreken, met zorg en behoedzaamheid, ofwel te laat en dan als een crimineel te eindigen. O Machiavelli, wat had jij gelijk, laten we bidden dat we ons jouw behoedzame lessen in realisme ter harte nemen.)

Volgens Lippmann, en volgens de filosoof John Dewey in reactie op diens boek,²⁷ was de meeste Europese politieke filosofie geobsedeerd door het lichaam en de staat. Ze hebben geprobeerd een onmogelijk parlement samen te stellen dat daadwerkelijk de tegenstrijdige verlangens van de menigte vertegenwoordigde in één Algemene Wil. Maar deze onderneming leed aan een wreed gebrek aan realisme. Op die totale, complete en transparante manier opgevat kunnen representaties onmogelijk getrouw zijn. Door van de politiek iets te verlangen dat zij niet kan geven, bleven Europeanen onvoltooide monsters genereren en daarmee ontmoedigden ze mensen uiteindelijk om politiek te gaan denken. Om de politiek meer diversiteit (de Grote Samenleving in de tijd van Dewey, en wat we nu ‘globalisering’ noemen) in zich te kunnen laten opnemen, moet zij een heel specifieke en nieuwe vorm van vertegenwoordiging uitdenken. Lippmann noemt dit een fantoom, want het is teleurstellend voor wie droomt van eenheid en totaliteit. Toch is het, merkwaardig genoeg, een goede geest, de enige geest die ons tegen de gevaren van het funda-

mentalisme beschermen kan. Lang voordat de Verenigde Staten degenererden tot hun huidige conservatieve revolutie, kenden zij een veel krachtiger en eigentijdser traditie. De Amerikaanse filosofen uit die tijd noemen hun traditie pragmatisme, waarmee ze niet het goedkope realisme bedoelen dat vaak geassocieerd wordt met 'pragmatisch zijn', maar het kostbare realisme dat nodig is om de politiek te richten op de *pragmata* – het Griekse woord voor Dingen. Dat is pas realisme!

Waarom hechten we zoveel waarde aan het verschil tussen Staatslichaam en Fantoom? Omdat we twee manieren van spreken moeten kunnen onderscheiden, wil de nieuwe eloquentie een denkgewoonte worden. Een politieke kwestie aansnijden betekent vaak het zichtbaar maken van een tot dusver verborgen gebleven toestand. Maar dan loop je het risico om in de val te lopen door uitsluitend sociale verklaringen te bieden en daarmee doe je precies het tegenovergestelde van wat hier met politieke stromingen bedoeld wordt. Je gebruikt hetzelfde oude repertoire van reeds bijeengebrachte sociale verbanden om de nieuwe verbindingen te 'verklaren'. Hoewel je over politiek lijkt te spreken, spreek je niet op een politieke manier. Je breidt eenvoudigweg hetzelfde kleine repertoire van reeds gestandaardiseerde krachten met een stap uit. Het doet je misschien deugd met een 'sterke verklaring' te komen, maar dat is nu juist het probleem: je neemt zelf deel aan de uitbreiding van macht, niet aan de herschikking van de inhoud ervan. Ook al lijkt het op politiek spreken, het is nog niet eens begonnen zich te richten op de politieke onderneming, omdat het niet geprobeerd heeft de kandidaten bijeen te brengen in een nieuwe samenkomst, die is aangepast aan hun specifieke vereisten. 'Dronken van macht' is een uitdrukking die niet alleen past bij generaals, presidenten, directeuren, geschifte wetenschappers en bazen – ze kan ook gebruikt worden voor de commentatoren die de uitbreiding van krachtige verklaringen verwarren met de samenstelling van het collectief. Daarom hebben we misschien nog een andere slogan nodig: 'Ga nuchter met macht om'. Met andere woorden, onthoud je zo veel mogelijk van het gebruik van het begrip macht, omdat het een terugslag kan hebben en je eigen verklaringen kan treffen, in plaats van datgene wat je wilde vernietigen. Geen krachtige verklaringen zonder *checks and balances*.

Wat is Dingpolitiek?

Terug naar de dingen. Terug naar dit fragiele en provisorische pandemonium. Demon en demos, zoals ik al eerder zei, hebben dezelfde etymologie. Als je de eerste afdeling volgt, vermeerder je de gelegenheden om te verschillen en uiteen te vallen; als je de tweede volgt, vermeerder je de gelegenheden het eens te zijn, samen te brengen, bijeen te komen en te delen. De scheidslijn tussen deze twee is flinterdun. In beide gevallen zal het Ding ontbonden worden – net als deze tentoonstelling. Als de 'demon van de politiek' je in zijn macht heeft, zal er een zeker patroon ontstaan: te veel eenheid, te veel onenigheid. Maar als je door je daden heen het voorbijgaan van het 'fantoompubliek' kunt voelen, wordt een ander patroon zichtbaar: minder beroep op eenheid, minder geloof in onenigheid. De zoektocht naar het samenbrengen is opnieuw

begonnen, net als in de tijd van Pater Nicéron. Dat is tenminste het effect dat we op bezoekers en lezers willen hebben.

Dus wat is Dingpolitiek nu uiteindelijk? Het is de mate van realisme die wordt ingebracht wanneer:

- a. politiek niet langer beperkt is tot mensen, en de vele zaken in zich opneemt waar mensen aan hechten;
- b. objecten dingen worden, dat wil zeggen wanneer feitelijke zaken ruimte maken voor hun ingewikkelde onderlinge relaties en zaken van zorg worden;
- c. bijeenkomen niet langer gebeurt onder de bestaande stolp of koepel van een eerdere traditie van het bouwen van virtuele parlementen;
- d. de inherente beperkingen die het gevolg zijn van spraakgebreken, cognitieve beperkingen en alle andere handicaps niet langer ontkend worden, maar wanneer in plaats daarvan protheses geaccepteerd worden;
- e. politiek niet langer beperkt wordt tot fatsoenlijk sprekende parlementen, maar uitgebreid wordt tot de vele andere samenstellingen op zoek naar een rechtmatige bijeenkomst;
- f. het bijeenkomen plaatsvindt onder het provisorische en kwetsbare Fantoom Publiek, dat niet langer beweert equivalent te zijn aan een Lichaam, een Leviathan of een Staat;
- g. en ten slotte zou Dingpolitiek mogelijk kunnen zijn wanneer de politiek bevrijd wordt van haar obsessie met de tijd van haar Opvolging.

Als fundamentalisme de overtuiging is dat aan bemiddeling zonder kosten voorbij kan worden gegaan, dan is dat de ultieme 'dingloze' vorm van politiek bedrijven. Uiteindelijk heeft één vraag ons echt geboeid: kan het fundamentalisme ongedaan gemaakt worden? Wanneer zullen de ruiters van de Apocalyps ophouden zich te mengen in de politiek?

* Hoewel ik niet iedereen die heeft bijgedragen aan dit artikel kan bedanken zonder de gehele catalogus op te moeten nemen, ben ik speciale dank verschuldigd aan Noortje Marres, wier werk over Lippmann en Dewey gedurende de drie jaren van voorbereiding van de tentoonstelling een centrale plaats heeft ingenomen.

Vertaling: Sebo Uithol en Peter-Paul Verbeek

Noten

- 1 Ron Suskind (2004) Without a doubt. *New York Times* 17 oktober.
- 2 Horst Bredekamp (1999) *Thomas Hobbes Visuelle Strategien. Der Leviathan: Das Ulbild des modernen Staates Werkillustrationen und*

Portraits. Berlin, Akademie Verlag.

- 3 Steven Shapin en Simon Schaffer (1985) *Leviathan and the air-pump. Hobbes, Boyle and the experimental life*. Princeton, Princeton University Press.
- 4 Quentin Skinner (1986) *Ambrogio Lorenzetti. The artist as political philosopher*. Cambridge,

- Cambridge University Press; Anne-Marie Brenot (1999) *Sienne au XI^{ve} siècle dans les fresques de Lorenzetti. La cité parfaite*. Parijs, L'Harmattan; Giovanni Pavanello (2004) *Il buono et il cattivo governo. Rappresentazioni nelle arti dal Medioevo al Novecento*. Tentoonstellingscatalogus. Venetië, Fondazione Cini, Marsilio.
- 5 Peter Sloterdijk (2004) *Sphären III. Schäume*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- 6 Persoonlijke mededeling.
- 7 Volledige tekst is beschikbaar op <http://www.state.gov/secretary/rm/2003/17300.htm>
- 8 Barbara Cassin (1995) *L'effet sophistiqué*. Parijs, Gallimard.
- 9 Zie de complexe serie aannamen van Hans Blix (2004) *Disarming Iraq*. New York, Pantheon Books.
- 10 De naam voor een dergelijk onvolledig bewijs is enthymema: (1995) *Aristotle, treatise on rhetoric*. New York, Prometheus Books.
- 11 Hans-Jörg Rheinberger (1997) *Toward a history of epistemic things. Synthetizing proteins in the test tube*. Stanford, Stanford University Press.
- 12 Een opvallend kenmerk van de Amerikaanse verkiezingen van 2004 was de betekenisverschuiving van het woord 'overtuigd' van een objectieve naar een subjectieve status. Nu duidt het een innerlijke gezondheid van een inwendige ziel aan, en niet langer het effect van indirect en riskant bewijs op iemands geest: de 'overtuigde' Bush won het van de 'wispelturige', nog-overtuigd-te-worden Kerry.
- 13 Zie de Oxford Dictionary: 'ORIGIN: Old English, of Germanic origin: related to German Ding. Early senses included "meeting" and "matter, concern" as well as "inanimate objects".' Martin Heidegger (1968) *What is a thing?* Vertaling W.B. Barton, Jr. en Vera Deutsch. Chicago.
- 14 'When (the res) appears in this function, it is not as a seat where the unilateral mastery of a subject is exercised. . . . If the res is an object, it has this function above all in a debate or an argument, a common object that opposes and unites two protagonists within a single relation.' (417) uit: Yan Thomas (1980) *Res, chose et patrimoine (note sur le rapport sujet-objet en droit romain)*. *Archives de philosophie du droit* 25, pp. 413-426; verder: 'Its objectivity is ensured by the common agreement whose place of origin is controversy and judicial debate' (418).
- 15 Wolfgang Iser (2004) *Picturing machines 1400-1700*. Cambridge Mass., MIT Press.
- 16 Marcel Detienne (red.) (2003) *Qui veut prendre la parole?* Parijs, Seuil.
- 17 Pierre Leveque (1993) *Repartition et démocratie à propos de la racine da-*. *Esprit* 12, pp. 34-39.
- 18 'Elk koninkrijk dat innerlijk verdeeld is wordt verwoest, en geen enkele stad of gemeenschap die innerlijk verdeeld is, zal standhouden. Als Satan Satan uitdrijft, keert hij zich tegen zichzelf. Hoe kan zijn koninkrijk dan standhouden?' (Matt 12: 25-26).
- 19 Michael Frayn (2003) *Democracy*. Londen, Methuen Drama.
- 20 Bruno Latour en Peter Weibel (2002) (red.) *Iconoclasm. Beyond the image wars in science, religion and art*. Cambridge Mass., MIT Press.
- 21 Jerry Brotton (2002) *Saints alive. The iconography of St. Georges*. In: Bruno Latour en Peter Weibel, op.cit. p. 155.
- 22 Jean-Philippe Heurtin (1999) *L'espace public parlementaire. Essais sur les raisons du législateur*. Parijs, PUF.
- 23 Deyan Sudjic (2001) *Architecture and democracy*. Glasgow, Lawrence King Publishing.
- 24 Christine Riding en Jacqueline Riding (2000) *The houses of parliament. History, art, architecture*. Londen, Merrell; James A.

- Leith (1991) *Space and revolution. Projects for monuments, squares, and public buildings in France, 1789-1799*. Montreal, McGill-Queens University Press.
- 25 Gilles Kepel (2004) *Fitna. Guerre au coeur de l'islam*. Parijs, Gallimard.
- 26 Peter Sloterdijk (1999) *Sphären II. Globen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- 27 John Dewey (1927 [1954]) *The public and its problems*. Athens, Ohio University Press.
- [i] Noot van de redacteur: *Iconoclash. Beyond the image wars in science, religion and art*. Curatoren: Bruno Latour en Peter Weibel. Zentrum für Kunst und Medientechnologie (ZKM), Karlsruhe, 4 mei - 1 september 2002.